

ALEKSANDRA ZIOBER

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6195-0638>

**Śladami polskiej emigracji w Paryżu
(koniec XVIII i XIX wiek)
z perspektywy współczesnej turystyki.
Miejsca – ludzie – zdarzenia**

**Tracing Polish emigration in Paris (the late 18th and 19th century)
from the perspective of contemporary tourism.
Places – people – events**

Summary: For centuries Paris has been an important political, cultural, artistic and tourist centre for Europeans and visitors from all over the world. For Poles, it gained special importance after the partitions, when part of the aristocracy who were against the invaders, found their refuge in the French capital. Today, Paris is visited annually by millions of tourists from all over the world, including Poles. However, not all of our countrymen know about places particularly related to the history of the then Polish émigrés and focus on sightseeing the most typical attractions and monuments of Paris. Yet, the 19th-century emigrants from Poland left many traces in Paris. It is worth mentioning at least the “Polish Island”, that is St Louis Island, the Pantheon, the Gardens and the Luxembourg Palace, Paris cemeteries and a few other places related to the history of the Great Emigration, but not only. Analysing guidebooks, both modern and older, as well as Polish travel blogs, the author decided to create her own original route to propose to visitors to the capital of France. As a result, a genuine list was created including the most interesting places which, in the author’s opinion, Poles should see while visiting the city on the Seine.

Keywords: Great Emigration, Paris, tourism, emigration, travels

Streszczenie: Paryż przez wieki był ważnym centrum politycznym, kulturalnym, artystycznym, ale także turystycznym dla Europejczyków i całego świata. Dla Polaków szczególnego znaczenia nabrał po rozbiorach, kiedy to część arystokracji opowiadającej się przeciwko zaborcom

właśnie w stolicy Francji znalazła swoje schronienie. Współcześnie Paryż odwiedzany jest rocznie przez miliony turystów z całego świata, także z Polski. Nie wszyscy wiedzą jednak o miejscach szczególnie związanych z historią emigrantów i skupiają się na zobaczeniu najważniejszych atrakcji i zabytków Paryża. XIX-wieczni emigranci z Polski pozostawili po sobie wiele śladów w Paryżu. Warto przynajmniej wspomnieć o „Polskiej Wyspie”, czyli Wyspie św. Ludwika, Panteonie, Ogrodach i Pałacu Luksemburskim, paryskich cmentarzach i wielu innych miejscach związanych z historią Wielkiej Emigracji, lecz nie tylko. Analizując przewodniki zarówno te współczesne, jak i starsze, ale także polskie blogi podróżnicze, postanowiłam stworzyć własną, autorską trasę zwiedzania stolicy Francji. Uwzględniłam w niej najciekawsze moim zdaniem miejsca, które Polak powinien zobaczyć, odwiedzając miasto nad Sekwaną.

Słowa kluczowe: Wielka Emigracja, Paryż, turystyka, emigracja, podróże

*

Stolica Francji przez wieki była ważnym dla wszystkich Europejczyków centrum politycznym, kulturalnym, artystycznym, ale także turystycznym. Już w XVII i XVIII w. stanowiła jeden z najważniejszych celów podróży polsko-litewskiej magnaterii wyruszającej na *Grand Tour*. Dla obywateli Rzeczypospolitej szczególnego znaczenia nabrała po rozbiorach. Wtedy to część arystokracji opowiadającej się przeciwko zaborcom właśnie w Paryżu znalazła swoje schronienie. Współcześnie miasto to odwiedzane jest rocznie przez miliony turystów z całego świata, w tym z Polski. Nie wszyscy nasi rodacy wiedzą jednak o miejscach związanych z historią emigracji i koncentrują się na obejrzeniu najważniejszych atrakcji i zabytków Paryża, choć należy w tym miejscu pamiętać, że niektóre z nich także mają koneksje z Wielką Emigracją (np. Panteon czy Łuk Triumfalny). Polacy pozostawili po sobie wiele śladów w Paryżu. Analizując przewodniki zarówno te współczesne, jak i starsze, ale także polskie blogi podróżnicze (co ciekawe te najpopularniejsze prawie w ogóle nie omawiają zwiedzania Paryża, a tym bardziej nie mówią o śladach Polaków w tym mieście!) postanowiłam stworzyć własną, autorską trasę zwiedzania stolicy Francji. Uwzględniłam w niej najciekawsze moim zdaniem miejsca, które Polak powinien zobaczyć, odwiedzając miasto nad Sekwaną. Poniższy wykaz będzie więc autorskim wyborem, którego dokonałam zarówno jako historyk, jak i jako bloger podróżniczy.

Związki Polski i Francji nie pojawiły się dopiero w XIX stuleciu, a istniały już wiele wieków wcześniej. Podczas pierwszej wolnej elekcji w 1572 r. królem został obwołany przeciw Henryk Walezy¹, a drugą żoną Władysława IV Wazy została Ludwika Maria Gonzaga, która po śmierci męża wyszła za jego brata Jana Kazimierza, późniejszego władcę Rzeczypospolitej². Także małżonką Jana III

¹ S. Grzybowski, *Henryk Walezy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 94.

² H. Wisner, *Władysław IV Waza*, Wrocław 2009, s. 161–162; Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 60–62.

Sobieskiego była Francuzka Maria Kazimiera d'Arquien³. Poza tym Ludwik XIV i jego następcy żywo interesowali się wydarzeniami wewnętrznymi państwa polsko-litewskiego, nie raz w nie ingerując. Bardzo mocno z Francją związany był także dwukrotnie obwołany królem Polski Stanisław Leszczyński, który po wygnaniu resztę swojego życia spędził właśnie w tym kraju⁴. Dodatkowo Paryż i Wersal, choć nie tylko, były jednymi z najważniejszych celów podróżniczych magnaterii Rzeczypospolitej przez cały okres staropolski⁵. Nie sposób więc przynajmniej krótko nie wspomnieć o kilku miejscach, związanych w Paryżu z przedstawicielami Polski i Litwy, które swoją datacją sięgają XVII i XVIII stulecia.

Do stolicy Francji zawitało kilku polskich „królów emigrantów”. Chyba większość z nas wie, że w Paryżu spoczywa serce naszego króla Jana Kazimierza Wazy, bardzo związanego z Francją, nie tylko dzięki żonie Ludwice Marii Gonzadze, ale także poprzez plany polityczne. Po abdykacji w 1669 r. ostatni Waza na polskim tronie udał się do Francji, gdzie przebywał do śmierci w 1672 r. Ciało króla pochowano w 1676 r. na Wawelu w Krakowie, jednak jego serce pozostało w kościele Saint-Germain-des-Prés. Spoczywa ono pod wspnianiałym pomnikiem autorstwa Gasparda i Balthazara Marsy⁶.

Inna ciekawostka związana jest z królem Stanisławem Leszczyńskim, a dotyczy ona cukierni i specyficznego rodzaju babki. Po emigracji król zatrudnił u siebie cukiernika Nicolasa Stohrera, który później pracował także na dworze wersalskim u Ludwika XV i jego żony Marii Leszczyńskiej. Następnie postanowił założyć własną (i pierwszą!) cukiernię w Paryżu w 1730 r. – istnieje ona do dziś i nosi nazwę „Królewskiej Cukierni Nicolasa Stohrera”. Znajduje się w centrum Paryża, nieopodal kościoła św. Eustachego. Jej specjalnością stała się „baba z rumem”, która powstała dzięki Leszczyńskiemu. Pewnego dnia król otrzymał z Polski babki drożdżowe, jednak te z powodu długiej podróży były suche. Leszczyński poprosił więc o pomoc Stohrera, a ten postanowił nasaczyć je winem malaga i napelnić kremem. W ten sposób powstał jeden z ulubionych przysmaków Francuzów,

³ Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1994, s. 101.

⁴ J. Feldman, *Stanisław Leszczyński*, oprac. i wstępem poprzedził J. Staszewski, Warszawa 1984, s. 201 i nast.

⁵ Warto przynajmniej wspomnieć o kilku diariuszach podróży, które opisują Paryż i Wersal: J.J. Hylzen, *Diarium a discessu meo gedano Viennam 1752 15 7bris*, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, rkps F1-C160; K.S. Radziwiłł, *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, oprac. T. Kucharski, Toruń 2011; T.K. z Radziwiłłów Morawska, *Diariusz podróży 1773–1774*, oprac. B. Rok, Wrocław 2002.

⁶ T. Wasilewski, *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984, s. 274–285. Kościół, w którym pochowane jest serce Jana Kazimierza, czasem jest także polecany przez blogerów podróżniczych: Zwiedzaj Paryż szlakiem kościołów. 10 świątyń, które musisz (jak zdążysz) zobaczyć!, <https://gdziewyjechac.pl/12025/najpiekniejsze-koscioly-w-paryzu-10-swiatyn-ktore-musisz-zobaczyc.html> [dostęp: 28.06.2020]; Jak zwiedzić Paryż w 3 dni? – najlepszy przewodnik, <https://womenofpoland.pl/2017/03/jak-zwiedzic-paryz-w-3-dni-przewodnik/> [dostęp: 28.06.2020]. Więcej na temat nagrobka Jana Kazimierza Wazy: P. Migasiewicz, *Nagrobek serca Jana Kazimierza w kościele Saint-Germain-des-Prés w Paryżu*, Warszawa 2019.

cieszący się ogromną popularnością w czasie tłustego wtorku (francuski odpowiednik naszego tłustego czwartku)⁷. Moim zdaniem kawiarnia Stohrera powinna być jednym z najważniejszych punktów gastronomicznych przechadzek naszych rodaków po Paryżu.

Warto także wspomnieć o „emigrancie” nieco wcześniejszym niż ci, którzy wyruszyli do Francji po powstaniu listopadowym. W Paryżu związana jest z nim ulica Radziwiłłów (rue Radziwill – otrzymała tę nazwę 24 lutego 1864 r.) i wydaje się, że z jej istnienia turyści raczej nie zdają sobie sprawy. Znajduje się ona nieopodal ogrodów Luwru (Jardin du Palais Royal)⁸. Jej nazwa związana jest z niezwykle barwną postacią wojewody wileńskiego Karola Stanisława Radziwiłła (1734–1790) nazywanego „Panie Kochanku”. Jeszcze przed rozbiorami magnat wykazywał się aktywną działalnością polityczną przeciwko Familii Czartoryskich i chęci wprowadzenia wojsk rosyjskich na tereny Rzeczypospolitej. Po I rozbiore nie złożył w terminie ślubowań na wierność Katarzynie II, w związku z czym skonfiskowano mu część dóbr⁹. Podczas wygnania z kraju Radziwiłł przebywał w różnych miejscach Europy, w tym w Paryżu, gdzie starał się uzyskać pomoc Wersalu w jego ciężkiej sytuacji. W tym czasie zamieszkiwał w jednym ze swoich pałaców, który mieścił się właśnie przy dzisiejszej rue Radziwill. Niestety budowla nie zachowała się do czasów dzisiejszych. Mimo tego ulica ta spotkała się z zainteresowaniem niektórych polskich blogerów, a na jej temat możemy znaleźć osobne popularnonaukowe artykuły¹⁰.

Najwięcej miejsc związanych z Polakami w stolicy Francji dotyczy głównie tzw. Wielkiej Emigracji. Nastąpiła ona po klęsce powstania listopadowego, a nawet w jego trakcie, bo pierwsze osoby zaczęły opuszczać tereny należące niegdyś do Rzeczypospolitej już w okresie lipiec–październik 1831 r. Do uchodźstwa została zmuszona przede wszystkim szlachta, a także żołnierze biorący udział w ruchach wyzwoleniczych, członkowie Rządu Narodowego, politycy, pisarze itp. Z ważniejszych osób wśród emigrantów znaleźli się m.in. Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Józef Bem, książę Adam Jerzy Czartoryski, Zygmunt Krasiński czy Fryderyk Chopin. Zgodnie z planem, większość uchodźców osiedliła się na

⁷ M. Forycki, *Stanisław Leszczyński*, Poznań 2016, s. 167; K. Wawrzonek, *Wizyta we francuskiej pâtisserie*, „Kącik Poligloty” 2015 nr 2, 2015; S. Sierpowski, *Pamięć we Francji o Stanisławie Leszczyńskim*, Poznań 2015, s. 38; „Baba” *Leszczyńskiego hitem najstarszej cukierni Paryża*, <https://www.rmfm24.pl/ciekawostki/news-baba-leszczyńskiego-hitem-najstarszej-cukierni-paryża,nId,1112900> [dostęp: 7.06.2020].

⁸ P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme à Paris*, Paris 1993, s. 354; http://www.v2asp.paris.fr/commun/v2asp/v2/nomenclature_voies/Voieactu/8012.nom.htm [dostęp: 31.05.2020].

⁹ *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, zestawił J. Iwaszkiewicz, Warszawa 1929, s. 5, 15; J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, nr 30, z. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 248–262.

¹⁰ *Tajemnica ulicy Radziwiłła, Widok z paryskiego okna*, <http://www.dziennikparyski.com/2014/08/tajemnica-ulicy-radziwia.html> [dostęp: 7.06.2020].

terenie Francji, a najważniejsi z nich znaleźli schronienie w Paryżu¹¹. Tę grupę emigrantów zasilili kolejni Polacy po latach 1836, 1844, 1846 oraz po upadku Wiosny Ludów¹².

Ważną instytucją działającą nadal w Paryżu, a związaną z Polakami jest z pewnością znajdująca się nieopodal Îll de la Cité Biblioteka Polska. Swoje istnienie zawdzięcza ona Wielkiej Emigracji, a do jej powstania przyczyniło się przede wszystkim Towarzystwo Historyczno-Literackie w Paryżu, w tym głównie Karol Sienkiewicz oraz Adam Mickiewicz. 24 listopada 1838 r. podpisano akt fundacji biblioteki, a jej dożywotnim dyrektorem został Adam Jerzy Czartoryski¹³. Co ciekawe, na kupno całego gmachu, gdzie miała mieścić się biblioteka, złożyło się całe środowisko emigracyjne. Prowadzono także różnego rodzaju kwesty, aby zebrać na ten cel środki finansowe, a brał w nich udział osobiście nawet Adam Mickiewicz¹⁴.

W tym samym budynku co Biblioteka Polska od 1903 r. znajduje się także Muzeum Adama Mickiewicza. Warto także wspomnieć, że kilka kroków dalej możemy zobaczyć dom Marii Curie-Skłodowskiej, a nieopodal, na moście de la Tournelle (na wprost od Biblioteki Polskiej), stoi rzeźba patronki Paryża Genowefy, która została wykonana przez posiadającego polskie korzenie Paula Landowskiego, którego ojciec brał udział w powstaniu styczniowym¹⁵.

Z Biblioteką Polską w Paryżu związana jest także inna ważna instytucja naukowa znajdująca się w stolicy Francji. Jest to Stacja Naukowa Polskiej Akademii Nauk (Académie Polonaise des Sciences – Centre Scientifique à Paris) mieszcząca się w pięknej kamienicy w prestiżowej dzielnicy przy rue Lauriston nieopodal Łuku Triumfalnego. Stacja powstała jako ośrodek zagraniczny Akademii Umiejętności (później przekształconej w Polską Akademię Umiejętności) w 1893 r.¹⁶

¹¹ S. Kalemka, *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831–1862*, Warszawa 1971, 5–37.

¹² A. Lewak, *Sprawa polska we Francji w 1848/9 r.*, „Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1948, R. 3, s. 115–140; M. Rezler, *Kilka słów na temat wydarzeń Wiosny Ludów lat 1848–1849*, [w:] *Wiosna Ludów w Wielkopolsce 1848 r. Bibliografia w wyborze*, oprac. B. Nowak, Poznań 1997, s. VII–XI.

¹³ K.P. Zaleski, *Towarzystwo Historyczno-Literackie i Biblioteka Polska w Paryżu – historia i teźniejszość*, [w:] *Biblioteka Polska w Paryżu – skarbnica kultury narodowej. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Spraw Emigracji i Łączności z Polakami za granicą, 4 listopada 2014*, oprac. M. Lipińska, Warszawa 2014, s. 15–21; K. Seroka, *Biblioteka Polska w Paryżu (1838–1871). Studium bibliologiczne*, Warszawa 2017, s. 49–55; A. Mężynski, *Biblioteka Polska w Paryżu. Rys historyczny, zbiory, dzień dzisiejszy*, „Przegląd Biblioteczny” 1983, nr 1, s. 13–25; G. Gmiterek, *Działalność kulturalna, naukowa i popularyzatorska Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1926–1940*, „Folia Bibliologica” 2008, t. 50, s. 89.

¹⁴ B. Stettner-Stefańska, *Paryż po polsku*, Nowy Sącz 2008, s. 64.

¹⁵ S. Jakóbczyk, *Paryż Polaków*, Poznań 2000, s. 184.

¹⁶ K. Seroka, *Stacja Naukowa PAN w Paryżu – zarys historii*, „Przegląd Polsko-Polonijny” 2012, nr 3, s. 175–177; D. Rederowa, *Polska Stacja Naukowa w Paryżu (1893–1926)*, [w:] *Polska Stacja Naukowa w Paryżu w latach 1893–1978*, red. D. Rederowa, B. Jaczewski, W. Rolbiecki, Wrocław 1892, s. 54.

Niedaleko Łuku Triumfalnego, przy rue de Friedland znajduje się także kolejne miejsce związane z polską historią, a mianowicie Pałac Potockich. W 1867 r. został on wykupiony przez Grzegorza Potockiego. Ten jednak nie cieszył się długo z nabytej posiadłości, ponieważ podczas oblężenia Paryża, które miało miejsce 4 lata później, zmarł wskutek ran odniesionych od odłamku pocisku niemieckiego, który uderzył w dziedziniec rezydencji¹⁷.

Koniecznym jest zobaczyć także Łuk Triumfalny, którego budowa trwała przeszło 30 lat (1806–1836), a rozpoczęto ją na zlecenie Napoleona Bonaparte po zwycięskiej bitwie pod Austerlitz. Łuk jest więc narodowym symbolem siły dla Francuzów, a do tego świetnym punktem widokowym¹⁸. Na budowli wyryto imiona i nazwiska 386 oficerów napoleońskich, w tym także Polaków. Możemy tam odnaleźć: Józefa Grzegorza Chłopickiego, Jana Henryka Dąbrowskiego, Karola Otto Kniaziewicza, księcia Józefa Antoniego Poniatowskiego, Józefa Zajączka, Józefa Feliksa Łazowskiego oraz Józefa Sułkowskiego¹⁹.

Nie sposób nie wspomnieć także o słynnym Hôtel Lambert usytuowanym na „polskiej wyspie”, czyli Wyspie św. Ludwika (Île Saint-Louis). Budynek powstał w pierwszej połowie XVII w. dla jednego z zaufanych finansistów i sekretarza Ludwika XIV, Nicolasa Lamberta – stąd jego nazwa. W 1843 r. zakupił go przebywający na emigracji we Francji książę Adam Jerzy Czartoryski. Od tamtego momentu było to najważniejsze miejsce spotkań polskich uchodźców, od niego swoją nazwę wzięła także obóz polityczny, który działał ma emigracji od 1831 r. Już Maria z Przeddzieckich Walewska (ok. 1850–1929) pisała, że „Polonia przedstawiana przez rodziny Zawiszów, Potockich, Pusłowskich, Niezabytowskich, Przeddzieckich, spotykała się w Hotelu Lambert na częstych recepcjach”²⁰. Warto przynajmniej wspomnieć o kilku słynnych mieszkańcach tego budynku: Fryderyku Chopinie, Juliuszu Kossaku, Juliuszu Słowackim czy Adamie Mickiewiczu²¹.

Na Wyspie św. Ludwika znajduje się kolejny zabytek związany z polskimi emigrantami, a jest nim kościół Saint-Louis-en-l'Île nazywany „polską parafią”. Świątynia powstała w latach 1624–1726, a jej projektantem był François Le Vau, zaś za dekorację wewnątrz odpowiedzialny był Jean-Baptiste de Champaigne. W środku barokowego kościoła mieszczą się m.in. kaplice Czartoryskich i Sapiechów oraz

¹⁷ M. Żuławski, *Polski mało znany Paryż*, <https://podroze.onet.pl/ciekawe/polski-malo-znany-paryz/b3hndv0> [dostęp: 16.07.2020].

¹⁸ E. Krzątała-Jaworska, M. Jaworski, *Paryż*, Warszawa 2014, s. 94–95.

¹⁹ B. Stettner-Stefańska, *Paryż po polsku...*, s. 75–78; *Przewodnik po Paryżu*, <https://www.robimy-podroze.pl/2018/04/przewodnik-po-paryzu/> [dostęp: 16.07.2020].

²⁰ M. z Przeddzieckich Walewska, *Polacy w Paryżu, Florencji i Dreźnie. Sylewetki i wspomnienia*, słowo wstępne M. Sokolnicki, Warszawa 1930, s. 15.

²¹ E. Krzątała-Jaworska, M. Jaworski, *Paryż...*, s. 54.

poświęcone im epitafia. Polska emigracja bardzo często uczęszczała tutaj na msze, ponieważ kościół znajdował się nieopodal Hotelu Lambert. Co ciekawe, patronem kościoła jest bł. August Czartoryski (urodzony w Paryżu w 1858 r.), który został beatyfikowany przez Jana Pawła II w 2004 r.²²

Bez wątpienia jedną z ważniejszych atrakcji dla Polaków jest mieszczący się w Dzielnicy Łacińskiej Panteon, w którym także widoczne są polskie akcenty. Budowla została wzniesiona pod koniec XVIII w. pod wezwaniem patronki Paryża, świętej Genowefy. Dopiero od 1885 r. budynek pełni funkcję mauzoleum, w którym spoczywają sławni Francuzi, ale nie tylko. Pochowana jest tam także Polka, chemiczka i dwukrotna laureatka Nagrody Nobla Maria Skłodowska-Curie, która do Paryża wyemigrowała w 1891 r.²³ Wydaje się, że to miejsce ważne i ciekawe dla Polaków, ponieważ jego odwiedzenie rekomendują liczni blogerzy zajmujący się tematyką podróżniczą²⁴. Z pewnością ogromny wpływ na ten fakt ma także osoba samej noblistki. Warto także wspomnieć, że w Dzielnicy Łacińskiej przy rue Pierre et Marie Curie, w dawnym gabinecie Marii Skłodowskiej-Curie mieści się muzeum jej imienia, które zostało utworzone w 1934 r. Wymieniona instytucja kultury²⁵, a także sama postać Marie Curie-Skłodowskiej²⁶ cieszą się sporą popularnością wśród blogerów podróżniczych – choć nie tylko.

Z historią emigracji polskiej w Paryżu mocno związany jest jeden z najcenniejszych tamtejszych zabytków, Kościół Notre Dame de l'Assomption (Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny), znajdujący się przy Place Maurice-Barres w pierwszej dzielnicy miasta. Mimo tego nie pojawia się on raczej jako propozycja do zobaczenia na polskich blogach podróżniczych. Polacy mówią o nim „kościół na Konkordzie”²⁷. Został wzniesiony pomiędzy 1670 a 1676 rokiem według projektu Charles'a Errarda, a swoją konstrukcją nawiązuje do architektury

²² S. Jakóbczyk, *Paryż Polaków...*, s. 185.

²³ T. Estreicher, *Curie Maria ze Skłodowskich*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 4, z. 1, Kraków 1938, s. 111.

²⁴ Informacje na temat zwiedzania Panteonu ze szczególnym uwzględnieniem grobu Marii Curie-Skłodowskiej możemy znaleźć m.in.: *Panteon – grób Marii Skłodowskiej*, <https://www.worldbymagda.com/pl/2018/05/31/panteon-grob-marii-sklodowskiej/> [dostęp: 29.06.2020]; *Panteon w Paryżu*, <https://lazurowyprzewodnik.pl/panteon-paryz/> [dostęp: 29.06.2020].

²⁵ *Muzeum Marii Curie w Paryżu*, <https://www.worldbymagda.com/pl/2019/12/10/muzeum-marii-curie-w-paryzu/> [dostęp: 29.06.2020]; *Muzeum Curie w Paryżu*, <https://paryz.pl/muzeum-curie/> [dostęp: 29.06.2020].

²⁶ Maria Curie-Skłodowska, <https://opolnocywparyzu.pl/maria-curie-sklodowska/> [dostęp: 29.06.2020]; Paryż i Sceux śladami Marii Skłodowskiej-Curie, <https://podroze.gazeta.pl/podroze/1,114158,10511487,paryz-i-sceux-sladami-marii-sklodowskiej-curie.html> [dostęp: 29.06.2020]; Paryż Wielkiej Polki. Śladami Marii Curie-Skłodowskiej, <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/chlaira-ferraris-paryz-marii-curie-sklodowskiej/> [dostęp: 29.06.2020].

²⁷ B. Stettner-Stefańska, *Paryż po polsku...*, s. 125.

włoskiej. W 1844 r. arcybiskup Paryża Denis Affre przekazał kościół Polakom i tutejszej Polskiej Misji Katolickiej²⁸. Organizacja ta została założona w 1830 r. przez wybitnych przedstawicieli polskiej emigracji, w tym Juliusza Słowackiego i Adama Mickiewicza. W 1834 r. we wspomnianym kościele odbył się pogrzeb przyjaciela Polaków, współzałożyciela Francusko-Polskiego Komitetu Pomocy, Marie Josepha de La Fayette²⁹.

Innym ważnym budynkiem, który w Paryżu należy zobaczyć, jest Opéra Garnier. Także ona ma swoje związki z polską emigracją. Powstała ona w latach 1862–1874, a jej budowę nadzorował Polak, Aleksander Colonna-Walewski, syn cesarza Napoleona I i Marii Walewskiej z Łączyńskich. Na deskach opery występował m.in. Jan Reszke (1850–1925), polski śpiewak. W 1884 r. odegrał rolę Jana Chrzciciela w operze *Herodiada*, w której śpiewał wraz z rodzeństwem Józefiną i Edwardem³⁰.

Także piękne Ogrody Luksemburskie i tamtejszy pałac mają związki z Polakami. W XX w. w pałacu powstała Kopia Biblioteki Senatu, która została ozdobiona „Plafonem Homera” autorstwa Eugene Delacroix. Jedna ze scen przedstawia Wirgiliusza oraz Dantego, jednak obok znajdujemy o wiele bardziej interesującą dla Polaków historię. Na lewo od sceny głównej możemy zobaczyć kochankę Peryklesa, Apostazję, która ma twarz George Sand, postać Dantego zaś to przedstawienie Fryderyka Chopina, a Wirgiliusz to sam Delacroix. Ogrody Luksemburskie zapisały się także tragicznie w historii polskiej emigracji. Został tam rozstrzelany powstaniec styczniowy Konstanty Dalewski, który pracował w Księgarni Luksemburskiej prowadzonej przez Władysława Mickiewicza. Warto także wspomnieć, że w ogrodach znajduje się popiersie Fryderyka Chopina³¹.

Paryż niekiedy nazywany jest „Nekropolią Polskiej Emigracji”, co nie powinno dziwić, ponieważ na tamtejszych cmentarzach pochowano setki przedstawicieli naszego kraju. Turystyka sepulkralna i *dark-tourism* cieszą się w Polsce coraz większą popularnością³². Wskutek tego coraz więcej informacji na ten temat

²⁸ Polskiej Misji Katolickiej i jej zbiorom archiwalnym poświęcono nawet osobną pozycję: M. Brudzisz, *Archiwum Polskiej Misji Katolickiej we Francji. Założenie Misji i przewodnik po zespolach*, Kraków–Lublin 2015. Aby dowiedzieć się więcej o działalności polskiego duszpasterstwa we Francji, warto także zapoznać się z artykułem: S. Zych, „Duszpasterstwo polskie we Francji” w *zbiorach Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Paryżu*, „Studia Polonijne” 2018, t. 39, s. 245–263.

²⁹ B. Tuckerman, *Life of General Lafayette, with a critical estimate of his character and public acts*, New York 1889, s. 251.

³⁰ B. Stettner-Stefańska, *Paryż po polsku...*, s. 171–173.

³¹ Tamże, s. 351–361.

³² A. Stasiak, S. Tanaś, *Przestrzeń sepulkralna w turystyce*, „Turystyka i Hotelarstwo” 2005, nr 5, s. 9–42; S. Tanaś, *Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej – wokół problemu badawczego*, „Turystyka Kulturowa” 2008, t. 2, s. 4–16.

możemy odnaleźć zarówno w pracach naukowych³³, jak i w Internecie. Problematyka ta cieszy się także dużą popularnością na blogach podróżniczych (co świadczy o dużym popycie), gdzie możemy znaleźć liczne podpowiedzi, które miejsca powinniśmy odwiedzić obowiązkowo³⁴.

Jednym z ważniejszych miejsc, które Polak powinien zobaczyć, będąc w Paryżu, jest cmentarz Montmartre, który nazywany jest także Cmentarzem Północnym. To jedna z najstarszych nekropolii w stolicy Francji. Pierwszy cmentarz założono tutaj w 1789 r., a otworzono go 9 lat później. Do miasta został oficjalnie włączony dopiero w 1860 r.³⁵ Od momentu Wielkiej Emigracji stał się miejscem pochówku wielu słynnych Polaków zamieszkujących Paryż. Zwiedzimy tutaj nawet Aleję Polaków, która znajduje się zaraz przy wejściu od avenue Rachel³⁶.

Warto wymienić w tym miejscu przynajmniej kilkoro z przedstawicieli Wielkiej Emigracji spoczywających na cmentarzu Montmartre, ponieważ turyści z naszego kraju trafiają tu stosunkowo rzadko, zachwycając się raczej znajdującą się nieopodal świątynią Sacré-Cœur. W kwaterze 7 znajduje się nagrobek chyba najślawniejszego tutaj pochowanego Polaka, a mianowicie Juliusza Słowackiego. Mimo że na temat śmierci słynnego poety i jego pogrzebu, który odbył się 5 kwietnia 1849 r., rozesłano zawiadomienia, to nie pojawił się na nim żaden znaczniejszy przedstawiciel Wielkiej Emigracji, a tym bardziej Adam Mickiewicz. Pożegnanie nie przyciągnęło też tłumów, nikt nie wygłosił mowy pogrzebowej, ponieważ Słowacki został tak naprawdę doceniony dopiero przez emigrację młodopolską. Wapienny nagrobek imitujący kamienie zwieńczone wysokim krzyżem na cmentarzu Montmartre postawiono w 1852 r. i można go oglądać do dziś. W 1927 r. zwłoki poety zostały ekshumowane i przewiezione do Polski, gdzie złożono je na Wawelu w Krypcie Wieszców Narodowych³⁷.

Z ważniejszych osób pochowanych na Montmartre warto także wspomnieć o generałach powstania listopadowego, w tym Antonim Wronieckim, Julianie

³³ Np. *Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre oraz Sain-Vincent i Batignolles w Paryżu*, pod red. A. Biernata, S. Górzyńskiego, Warszawa 1999.

³⁴ *Paryż. Nekropolia Wielkiej Emigracji*, <https://www.krajoznawcy.info.pl/nekropolia-wielkiej-emigracji-60322> [dostęp: 23.06.2020]; *Paryż. Nekropolia na Montmartre*, <https://www.krajoznawcy.info.pl/nekropolia-na-montmartre-4584> [dostęp: 23.06.2020]; *Paryż. Montparnasse i polskie na nim groby*, <https://www.krajoznawcy.info.pl/montparnasse-polskie-nim-groby-54972> [dostęp: 23.06.2020]; *Père-Lachaise – paryska podróż wśród duchów*, <https://przekraczajacgranice.pl/2015/09/17/pere-lachaise/> [dostęp: 23.06.2020]; *Spacer po Père-Lachaise – najważniejszej paryskiej nekropolii*, <http://www.projektswiat.pl/2014/12/spacer-po-pere-lachaise-najwazniejszej-paryskiej-nekropolii/> [dostęp: 23.06.2020]; *Cmentarz Père-Lachaise*, <https://lazurowyprzewodnik.pl/cmentarz-pere-lachaise/> [dostęp: 23.06.2020].

³⁵ *Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre...*, s. X–XII.

³⁶ *Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre...*, s. 50–52; *Paryż po polsku...*, s. 250–251.

³⁷ Akta dotyczące śmierci i pogrzebu Juliusza Słowackiego, Biblioteka Narodowa, Biblioteka Ordynacji Krasieńskich, rkps 8309/III, k. 1-19v; *Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre...*, s. 50–52; *Paryż po polsku...*, s. 250–251.

Sierawskim czy Franciszku Sznayde, i działaczach politycznych, np. Alojzym Bier-nackim, Joachimie Lelewelu i Janie Ledóchowskim. Znajdziemy tutaj także przed-stawicieli wielu ważnych rodzin arystokratycznych: Potockich, Poniatowskich czy Sapiehów. Ci ostatni posiadają swój osobny grobowiec na Montmartre – to ka-pliczka z piaskowca, a prowadzą do niej żeliwne, ażurowe drzwi. Znajduje się ona w kwaterze 19 i spoczywa tutaj troje przedstawicieli rodziny Sapiehów – Eustachy Kajetan (1797–1860), Pelagia Róża z Potockich (1775–1846) i Rozalia Julia Maria z Mostowskich (1809–1864)³⁸. Szczególnie piękny jest także neogotycki grobowiec Marii Potockiej (1807(?)/1816–1845)³⁹.

Innym cmentarzem, który Polacy powinni odwiedzić, jest z pewnością Les Champeux w Montmorency, który to jest największą polską nekropolią w Paryżu. Nazywany bywa także „Panteonem polskiej emigracji”⁴⁰. Koniecznie należy wspo-mnieć w tym miejscu o Adamie Mickiewiczu, który pochowany został właśnie na tym cmentarzu. Wieszczył zmarł w 1855 r. w Stambule, a następnie jego ciało zostało przewiezione do Paryża. Dopiero w 1890 r. przetransportowano je na Wawel⁴¹. Znajduje się tutaj także grób zbiorowy, w którym spoczął Cyprian Kamil Norwid. W związku z niepowodzeniami artystycznymi, problemami finansowymi oraz złym stanem zdrowia ostatnie lata życia (od 1877 r.) spędził on w Domu św. Kazimierza w podparyskim Ivry prowadzonym przez polskie szarytki. Uważany był on za ostatnią przystań dla emigrantów-weteranów⁴². Aktualnie zakon znaj-duje się już w granicach miasta przy rue de Chevaleret 119. Nie udostępniono w nim niestety Izby Norwidowskiej, o którą upominają się nieliczni Polacy⁴³. Polski artysta zmarł 23 maja 1883 r., a pogrzeb odbył się na cmentarzu w Ivry, gdzie zakupiono dla niego kwaterę na 5 lat. Po ekshumacji w 1888 r. ciało zostało przeniesione na cmentarz w Montmorency⁴⁴. Pochowany został tutaj także polski dramaturg i działacz polityczny Julian Ursyn Niemcewicz⁴⁵.

Szczególnie mocno z Paryżem związany był Fryderyk Chopin i nawiązania do tego słynnego kompozytora możemy znaleźć często na ulicach miasta. Przeszuku-jąc Internet, blogi podróżnicze, a także przewodniki i oferty biur podróźniczych,

³⁸ *Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre...*, s. 171–173.

³⁹ Tamże, s. 33–35.

⁴⁰ B. Stettner-Stefańska, *Paryż po polsku...*, s. 147.

⁴¹ K. Wyka, *Mickiewicz Adam*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, z. 6, Wrocław–Warszawa–Kra-ków–Gdańsk 1975, s. 704.

⁴² J.W. Gomulicki, *Norwid Cyprian Ksawery Gerard Walenty*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 23, nr 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 196.

⁴³ B. Stettner-Stefańska, *Paryż po polsku...*, s. 377–383.

⁴⁴ J.W. Gomulicki, *Norwid Cyprian Ksawery...*, s. 196–197.

⁴⁵ S.K., *Niemcewicz Julian Ursyn*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 22, z. 5, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 776.

możemy natrafić na liczne trasy, które proponują zwiedzanie stolicy Francji „tropem” kompozytora⁴⁶. Jednym z takich miejsc jest słynna restauracja Maison Dorée znajdująca się przy Boulevard des Italiens, gdzie Chopin spotykał się z innymi muzykami⁴⁷. Kompozytor upodobał sobie także Pałac Tuileries (gdzie dawał koncerty) i okoliczne ogrody, po których uwielbiał spacerować. Z innych sławnych emigrantów często można było tutaj spotkać także Juliusza Słowackiego. O ile budowla pałacu nie przetrwała do czasów dzisiejszych (spłonęła w 1871 r.), o tyle okoliczne tereny zielone są jednym z najczęściej odwiedzanych miejsc przez turystów. Zostały zaprojektowane przez nadwornego architekta Ludwika XIV – Andrégo Le Nôtre’a⁴⁸.

Obok Ogrodów Tuileries Chopin często robił także zakupy w eleganckich butikach w krużgankach Palais-Royal (Luwr). Msza po śmierci Polaka odbyła się w kościele św. Magdaleny, a stamtąd udano się na Cmentarz Père-Lachaise, gdzie złożono ciało (30 października 1849 r.) razem z ziemią, którą kompozytor przywiózł z kraju ojczystego. Do dziś można oglądać tam nagrobek Chopina, który został wykonany przez Auguste’a Clésingera. Posąg przedstawia muzę Euterpe, która pochyła się nad złamaną lirą. Nagrobek został odsłonięty rok po śmierci Chopina, czyli 17 października 1850 r.⁴⁹ Osobna historia wiąże się z sercem kompozytora, które w Paryżu nie zostało. Stało się tak z powodu jego życzenia, aby po jego śmierci przewieziono je do Warszawy. Prośbę spełniono, a serce spoczywa teraz w kościele św. Krzyża⁵⁰.

Ciekawym miejscem związanym z polską emigracją w Paryżu jest także Collège de France. To szkoła wyższa założona w 1530 r. przez króla Franciszka I. Do 1795 r. nosiła nazwę Collegium Regium Galliarum⁵¹. Wykładali tutaj także Polacy,

⁴⁶ *Podrózuj przez Francję śladami Fryderyka Chopina. Od zamku Thoiry po cmentarz Père-Lachaise*, https://wyborcza.pl/AkcjeSpecjalne/1,157053,8493324,Francja_Sladami_Chopina.html [dostęp: 23.06.2020]; *Z Chopinem po eleganckich dzielnicach Paryża*, <http://pozabiurem.pl/chopin/> [dostęp: 23.06.2020]; *Chopin i Paryż. Miejsca, które warto odwiedzić nie tylko w rocznicę pogrzebu*, <https://wszystkokoconajwazniejsze.pl/pepites/chopin-i-paryz-miejsca-ktore-warto-odwiedzic-nie-tylko-w-rocznice-pogrzebu/> [dostęp: 23.06.2020]; *Spacer po Paryżu z Chopinem*, <https://turystyka.wp.pl/spacer-po-paryzu-z-chopinem-wyjatkowa-atrakcja-6044259486696578a> [dostęp: 23.06.2020]; *Paryskie mieszkania Chopina*, <http://www.dziennikparyski.com/2010/02/paryskie-mieszkania-chopina.html> [dostęp: 23.06.2020].

⁴⁷ *Chopin i Paryż. Miejsca, które warto odwiedzić nie tylko w rocznicę pogrzebu*, <https://wszystkokoconajwazniejsze.pl/pepites/chopin-i-paryz-miejsca-ktore-warto-odwiedzic-nie-tylko-w-rocznice-pogrzebu/> [dostęp: 17.07.2020]; *Fryderyk Chopin*, <https://opolnocywparyzu.pl/fryderyk-chopin/> [dostęp: 17.07.2020]; *Z Chopinem po eleganckich dzielnicach Paryża*, <http://pozabiurem.pl/chopin/> [dostęp: 17.07.2020].

⁴⁸ B. Stettner-Stefańska, *Paryż po polsku...*, s. 185.

⁴⁹ Tamże, s. 268.

⁵⁰ Z. Jachimecki, *Chopin Fryderyk*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, z. 4, Kraków 1937, s. 424–425.

⁵¹ P. Corvol, *Le Collège de France, une institution d'exception*, „Bulletin de l'Académie Nationale de Médecine” 2013, vol. 197, issue 3, s. 763; M. Kuziak, *Mickiewicz – historyk literatury w prelekcjach paryskich*, „Pamiętnik Literacki” 2011, t. 102, z. 1, s. 27–28; B. Stettner-Stefańska, *Paryż po polsku...*, s. 335.

w tym Adam Mickiewicz, który w 1840 r. objął kierownictwo nad specjalnie dla niego utworzoną katedrą słowiańską⁵². Na uczelni prowadził on także tzw. prelekcje paryskie, które dotyczyły literatury słowiańskiej. Odbywały się one przez 4 lata (1840–1844)⁵³. To jednak nie jedyne miejsce związane z Adamem Mickiewiczem w Paryżu. Warto przynajmniej wspomnieć, że w 5. Dzielnicy przy rue de Seine znajduje się mieszkanie, w którym poeta pisał *Pana Tadeusza*. Teraz przymocowana została tam przypominająca o tym fakcie pamiątkowa tablica z napisem „Adam Mickiewicz, le poete exile”⁵⁴. Pomnik naszego wybitnego poety znajduje się także na place de l’Alma – przedstawia on kroczącego do przodu pielgrzyma, który prowadzi emigrantów do Polski⁵⁵.

To niejedyna jednostka edukacyjna w Paryżu związana z Wielką Emigracją. Warto odwiedzić także Szkołę Narodową Polską, która nazywana jest także batińskią. To liceum, które powstało w 1842 r. w paryskiej dzielnicy Batignolles – stąd nazwa. Inicjatorami byli polscy działacze emigracyjni pod przewodnictwem generała Józefa Dwernickiego. Główną przyczyną powstania szkoły była chęć przekazania dzieciom powstańców tradycji polskich. W trakcie lekcji realizowano francuski program nauczania, który uzupełniono o język i historię Polski. Uczniowie nosili także specjalnie przygotowane mundurki, które były kopią munduru warszawskiej gwardii narodowej⁵⁶. Do tradycji szkoły batińskijskiej nawiązuje aktualnie znajdująca się w tym samym miejscu Szkoła Polska im. Adama Mickiewicza przy Ambasadzie RP w Paryżu⁵⁷.

Paryż był miejscem, gdzie emigracja z dawnych terenów Rzeczypospolitej mogła znaleźć schronienie w czasach zaborów i walk powstańczych. To tutaj organizowano najważniejsze instytucje kulturalne, polityczne i artystyczne, w których podtrzymywano ducha polskości, a do których po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. chętnie nawiązywano. W Paryżu działała także najważniejsza organizacja polityczna tamtego okresu, czyli Hotel Lambert. W związku z tym w stolicy Francji, która nadal znajduje się w czołówce najczęściej odwiedzanych przez turystów miast świata, możemy zobaczyć wiele miejsc związanych z historią polskiej emigracji, ale nie tylko, bo wiele z nich ma o wiele wcześniejszą datację. Powyższa trasa to zaledwie kilka najważniejszych (tzw. *must see*) miejsc, które polski turysta powinien zobaczyć w czasie swojej podróży do Paryża.

⁵² B. Stettner-Stefańska, *Paryż po polsku...*, s. 68, 110.

⁵³ Tamże, s. 110. Wybrane prelekcje paryskie ukazały się drukiem: A. Mickiewicz, *Prelekcje Paryskie*, wybór i oprac. M. Piwińska, Kraków 1997.

⁵⁴ B. Stettner-Stefańska, *Paryż po polsku...*, s. 11.

⁵⁵ Tamże, s. 110–111.

⁵⁶ J. Żebrowski, *Szkoła polska na Batignolles w Paryżu w służbie polskości i wychowania narodowego (geneza, rozwój, struktura)*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2013, t. 10, s. 331–350.

⁵⁷ http://www.paryz.orpeg.pl/?q=historia_szkoly [dostęp: 17.07.2020].

Bibliografia

Rękopisy

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego: rkps F1-C160.

Biblioteka Narodowa: Biblioteka Ordynacji Krasińskich, rkps 8309/III.

Źródła drukowane

Radziwiłł K.S., *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, oprac. T. Kucharski, Toruń 2011.

Morawska T.K. z Radziwiłłów, *Diariusz podróży 1773–1774*, oprac. B. Rok, Wrocław 2002.

Mickiewicz A., *Prelekcje Paryskie*, wybór i oprac. M. Piwińska, Kraków 1997.

Walewska M. z Przędzieckich, *Polacy w Paryżu, Florencji i Dreźnie. Sylwetki i wspomnienia*, słowo wstępne M. Sokolnicki, Warszawa 1930.

Opracowania

Archiwum Polskiej Misji Katolickiej we Francji. Założenie Misji i przewodnik po zespołach, Kraków–Lublin 2015.

Brudzisz M., *Archiwum Polskiej Misji Katolickiej we Francji. Założenie Misji i przewodnik po zespołach*, Kraków–Lublin 2015.

Corvol P., *Le Collège de France, une institution d'exception*, „Bulletin de l'Académie Nationale de Médecine” 2013, vol. 197, issue 3.

Estreicher T., *Curie Maria ze Skłodowskich*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 4, z. 1, Kraków 1938.

Feldman J., *Stanisław Leszczyński*, oprac. i wstępem poprzedził J. Staszewski, Warszawa 1984.

Forycki M., *Stanisław Leszczyński*, Poznań 2016.

Gmiterek G., *Działalność kulturalna, naukowa i popularyzatorska Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1926–1940*, „Folia Bibliologica” 2008, vol. 50.

Gomulicki J.W., *Norwid Cyprian Ksawery Gerard Walenty*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 23, nr 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.

Grzybowski S., *Henryk Walezy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.

Jachimecki Z., *Chopin Fryderyk*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, z. 4, Kraków 1937.

Jakóbczyk S., *Paryż Polaków*, Poznań 2000.

Kalembka S., *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831–1862*, Warszawa 1971.

Krzątała-Jaworska E., Jaworski M., *Paryż*, Warszawa 2014.

Kuziak M., *Mickiewicz – historyk literatury w prelekcjach paryskich*, „Pamiętnik Literacki” 2011, t. 102, z. 1.

Lavedan P., *Histoire de l'urbanisme à Paris*, Paris 1993.

Lewak A., *Sprawa polska we Francji w 1848/9 r.*, „Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1948, R. 3.

Mężyński A., *Biblioteka Polska w Paryżu. Rys historyczny, zbiory, dzień dzisiejszy*, „Przegląd Biblioteczny” 1983, nr 1.

Michalski J., *Radziwiłł Karol Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, nr 30, z. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.

Migasiewicz P., *Nagrobek serca Jana Kazimierza w kościele Saint-Germain-des-Prés w Paryżu*, Warszawa 2019.

- Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre oraz Sain-Vincent i Batignolles w Paryżu*, red. A. Biernat, S. Górzyński, Warszawa 1999.
- Rederowa D., *Polska Stacja Naukowa w Paryżu (1893–1926)*, [w:] *Polska Stacja Naukowa w Paryżu w latach 1893–1978*, red. D. Rederowa, B. Jaczewski, W. Rolbiecki, Wrocław 1892.
- Rezler M., *Kilka słów na temat wydarzeń Wiosny Ludów lat 1848–1849*, [w:] *Wiosna Ludów w Wielkopolsce 1848 r. Bibliografia w wyborze*, oprac. B. Nowak, Poznań 1997.
- S.K., *Niemcewicz Julian Ursyn*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 22, z. 5, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- Seroka K., *Biblioteka Polska w Paryżu (1838–1871). Studium bibliologiczne*, Warszawa 2017.
- Seroka K., *Stacja Naukowa PAN w Paryżu – zarys historii*, „Przegląd Polsko-Polonijny” 2012, nr 3.
- Sierpowski S., *Pamięć we Francji o Stanisławie Leszczyńskim*, Poznań 2015.
- Stasiak A., Tanaś S., *Przestrzeń sepulkralna w turystyce*, „Turystyka i Hotelarstwo” 2005, nr 5.
- Stettner-Stefańska B., *Paryż po polsku*, Nowy Sącz 2008.
- Tanaś S., *Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej – wokół problemu badawczego*, „Turystyka Kulturowa” 2008, t. 2.
- Tuckerman B., *Life of General Lafayette, with a critical estimate of his character and public acts*, New York 1889.
- Wasilewski T., *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984.
- Wawrzonek K., *Wizyta we francuskiej pâtisserie*, „Kącik Poligloty” 2015, nr 2.
- Wisner H., *Władysław IV Waza*, Wrocław 2009.
- Wójcik Z., *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997.
- Wójcik Z., *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1994.
- Wyka K., *Mickiewicz Adam*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, z. 6, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
- Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, zestawił J. Iwaszkiewicz, Warszawa 1929.
- Zaleski K.P., *Towarzystwo Historyczno-Literackie i Biblioteka Polska w Paryżu – historia i teraźniejszość*, [w:] *Biblioteka Polska w Paryżu – skarbnica kultury narodowej. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Spraw Emigracji i Łączności z Polakami za granicą, 4 listopada 2014*, oprac. M. Lipińska, Warszawa 2014.
- Zych S., „*Duszpasterstwo polskie we Francji*” w zbiorach *Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Paryżu*, „Studia Polonijne” 2018, t. 39.
- Żebrowski J., *Szkoła polska na Batignolles w Paryżu w służbie polskości i wychowania narodowego (geneza, rozwój, struktura)*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2013, t. 10.

Strony internetowe

- „Baba” Leszczyńskiego hitem najstarszej cukierni Paryża, <https://www.rmfm24.pl/ciekawostki/news-baba-leszczyńskiego-hitem-najstarszej-cukierni-paryza,nId,1112900> [dostęp: 7.06.2020].
- Chopin i Paryż. Miejsca, które warto odwiedzić nie tylko w rocznicę pogrzebu*, <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/pepites/chopin-i-paryz-miejsca-ktore-warto-odwiedzic-nie-tylko-w-rocznicze-pogrzebu/> [dostęp: 23.06.2020].

- Cmentarz Père-Lachaise*, <https://lazurowyprzewodnik.pl/cmentarz-pere-lachaise/> [dostęp: 23.06.2020].
- Fryderyk Chopin*, <https://opolnocywparyzu.pl/fryderyk-chopin/> [dostęp: 17.07.2020].
http://www.paryz.orpeg.pl/?q=historia_szkoly [dostęp: 17.07.2020].
http://www.v2asp.paris.fr/commun/v2asp/v2/nomenclature_voies/Voieactu/8012.nom.htm, [dostęp: 31.05.2020].
- Jak zwiedzić Paryż w 3 dni? – najlepszy przewodnik*, <https://womenofpoland.pl/2017/03/jak-zwiedzic-paryz-w-3-dni-przewodnik/> [dostęp: 28.06.2020].
- Maria Curie-Skłodowska*, <https://opolnocywparyzu.pl/maria-curie-sklodowska/> [dostęp: 29.06.2020].
- Muzeum Curie w Paryżu*, <https://paryz.pl/muzeum-curie/> [dostęp: 29.06.2020].
- Muzeum Marii Curie w Paryżu*, <https://www.worldbymagda.com/pl/2019/12/10/muzeum-marii-curie-w-paryzu/> [dostęp: 29.06.2020].
- Panteon – grób Marii Skłodowskiej*, <https://www.worldbymagda.com/pl/2018/05/31/panteon-grob-marii-sklodowskiej/> [dostęp: 29.06.2020].
- Panteon w Paryżu*, <https://lazurowyprzewodnik.pl/panteon-paryz/> [dostęp: 29.06.2020].
- Paryskie mieszkania Chopina*, <http://www.dziennikparyski.com/2010/02/paryskie-mieszkania-chopina.html> [dostęp: 23.06.2020].
- Paryż i Sceux śladami Marii Skłodowskiej-Curie*, <https://podroze.gazeta.pl/podroze/1,114158,10511487,paryz-i-sceux-sladamii-marii-sklodowskiej-curie.html> [dostęp: 29.06.2020].
- Paryż Wielkiej Polki. Śladami Marii Curie-Skłodowskiej*, <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/chlari-ferraris-paryz-marii-curie-sklodowskiej/> [dostęp: 29.06.2020].
- Paryż. Montparnasse i polskie na nim groby*, <https://www.krajoznawcy.info.pl/montparnasse-polskie-nim-groby-54972> [dostęp: 23.06.2020].
- Paryż. Nekropolia na Montmartre*, <https://www.krajoznawcy.info.pl/nekropolia-na-montmartre-4584> [dostęp: 23.06.2020].
- Paryż. Nekropolia Wielkiej Emigracji*, <https://www.krajoznawcy.info.pl/nekropolia-wielkiej-emigracji-60322> [dostęp: 23.06.2020].
- Père-Lachaise – paryska podróż wśród duchów*, <https://przekraczajacgranice.pl/2015/09/17/pere-lachaise/> [dostęp: 23.06.2020].
- Podróżuj przez Francję śladami Fryderyka Chopina. Od zamku Thoiry po cmentarz Père-Lache*, https://wyborcza.pl/AkcjeSpecjalne/1,157053,8493324,Francja__Śladami_Chopina.html [dostęp: 23.06.2020].
- Przewodnik po Paryżu*, <https://www.robimypodroze.pl/2018/04/przewodnik-po-paryzu/> [dostęp: 16.07.2020].
- Spacer po Paryżu z Chopinem*, <https://turystyka.wp.pl/spacer-po-paryzu-z-chopinem-wyjatkowa-atrakcja-6044259486696578a> [dostęp: 23.06.2020].
- Spacer po Père-Lachaise – najważniejszej paryskiej nekropolii*, <http://www.projektswiat.pl/2014/12/spacer-po-pere-lachaise-najwazniejszej-paryskiej-nekropolii/> [dostęp: 23.06.2020].
- Tajemnica ulicy Radziwiłła. Widok z paryskiego okna*, <http://www.dziennikparyski.com/2014/08/tajemnica-ulicy-radziwilla.html> [dostęp: 7.06.2020].
- Z Chopinem po eleganckich dzielnicach Paryża*, <http://pozabiurem.pl/chopin/> [dostęp: 23.06.2020].

BRZESKI ROCZNIK ZAMKOWY
2021, R. 2

Zwiedzaj Paryż szlakiem kościołów. 10 świątyń, które musisz (jak zdążysz) zobaczyć!, <https://gdziewyjechac.pl/12025/najpiekniejsze-koscioly-w-paryzu-10-swiatyn-ktore-musisz-zobaczyc.html> [dostęp: 28.06.2020].

Żułowski M., *Polski mało znany Paryż*, <https://podroze.onet.pl/ciekawe/polski-malo-znany-paryz/b3hndv0> [dostęp: 16.07.2020].